

РЕЦЕНЗИЯ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

на

АЛЕКСАНДРА АНГЕЛОВА АЛЕКСАНДРОВА

ЪНДЪРГРАУНДЪТ В ЧЕШКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ СОЦИОКУЛТУРЕН КОНТЕКСТ ОТ 60-ТЕ ДО КРАЯ НА 80-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН

„ДОКТОР“

ПО ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 2.1. ФИЛОЛОГИЯ,

ДОКТОРСКА ПРОГРАМА

„ЛИТЕРАТУРА НА НАРОДИТЕ НА ЕВРОПА, АМЕРИКА, АЗИЯ, АФРИКА И
АВСТРАЛИЯ“ –

ИСТОРИЯ НА ЧЕШКАТА ЛИТЕРАТУРА

от доц. д-р Анжелина Пенчева,

преподавател по чешка литература и славянски литератури

в Катедра „Славистика“ на Филологически факултет

в ЮЗУ "Неофит Рилски" – Благоевград (до 31 януари 2019 г., понастоящем пенсионер)

Автобиографията и досегашните публикации на авторката на представения дисертационен текст Александра Александрова показват завидна изследователска активност, последователност, но и разностранност на научните интереси, креативност и умение за литературоведско писане. Очевидно е, че няколко специализации в Чехия (Оломоуц, Бърно, Прага) са оползотворени пълноценно, както и участието в Докторантското училище в Софийския университет. Освен участия в множество конференции и други форуми, организирани от филологическите факултети на различни български университети, и публикации на доклади в съответните сборници, дисертантката има и публикации в представителни издания като „Литературен вестник“. В рамките на докторантурата си тя е набрала и преподавателски стаж и опит като хоноруван асистент по славянски литератури. Тоест, въпреки сериозната си ангажираност в кариерно отношение и в сферата на изкуствата, Александра Александрова е покрила в максимална степен, всъщност дори повече изискванията към подготовката и активността на един докторант, като определено не става въпрос за формално „трупане на точки“, а за явен афинитет към литературната история и за една наистина сериозна подготовка

и растеж като научен кадър, за изследователска вещина и увереност, които намират убедително изражение и в представения дисертационен текст.

Дисертацията е с внушителния обем от 317 страници. Избраният съпоставителен дискурс, освен че е следствие от бохемистичната специализация на докторантката, се оказва уместен и функционален в няколко отношения, главното сред които е очевидното разминаване/несъразмерност и в генезисно, и в хронологично, и в мащабно, и в социално действено отношение на разглеждания феномен в две държави в сравнително еднаква политико-обществена ситуация, при които биха се очаквали доста по-големи и убедителни типологични сходства и по-съизмерими в количествено и качествено отношение процеси.

В един свой текст от далечната 2001 г. – „Неофициалната литература. Структура и измерения на явлението в Чехия и в България“, публикуван в академичния сборник „Другаде ли е животът...?“ (*Život je jinde...?*), разглеждащ чешката литература, култура и общество през седемдесетте и осемдесетте години на XX век, – отбелязвам вече позабравения и вероятно непознат на по-младите колеги факт, че мащабът както на дисидентството, така и на неофициалната литература до 1989 г. е „несравнимо, та чак срамно по-дребен“. Нещо повече – съответните два припокриващи се и неразривно обвързани феномена в Чехия бяха станали огледало, пробен камък, морален лакмус на същите в България. Съзнанието за наистина фрапантната диспропорция време след събитията от 1989 г. беше непресъхващ източник на вина и търсене на оправдание в текстове на интелектуалци и политически фигури от всякакъв калибър.

Макар и не с така драматични измерения, същото се отнася и до съпоставянето между българския и чешкия ъндърграунд – нещо, което многократно подчертава, обосновава и обяснява и самата докторантка. Извън приносния момент на първо синтетично запознаване на българския реципиент с генезиса, историята и естеството на чешкия ъндърграунд (споменава се, че системно той е представен засега у нас само с работи на чешкия славист Якуб Микулецки, но е спорно доколко те са известни по-масово заради стриктно академичния подход и ситуиране на текстовете) избраният компаративен подход, сравнението със сходното явление в съществува в същия исторически контекст/капан държава допринася ефективно и за по-прецизното дефиниране и описване на българския ъндърграунд.

УВОДЪТ на дисертационния труд залага ясно задачите на изследването, фиксира терминологичния апарат, с който ще се оперира, и набелязва основните интерпретационни оси (на първо място – описанието на „автомитологизиращите стратегии в песенното творчество на чешкия и българския ъндърграунд“, стр. 4). Подчертава се, че ъндърграундът в двете държави се отлива в два твърде различни модела. Изтъква се застъпеността на чешкия ъндърграунд в различни творчески области, в различни изкуства, както и значително по-осезаемият му социален аспект (стр. 5), докато българският ъндърграунд, ако оставим настрана „академичния“, чието съществуване може да се твърди само с известни уговорки, е разположен почти изцяло в музикалната сфера. Оттам и изборът обект на изследването да са песенните текстове на двата ъндърграунда – „единствената художествена материя, която дава поле за съпоставка“. По-нататък се споменава важният факт, че чешкият ъндърграунд е отдавна и изобилно предмет на литературноисторически и теоретични трудове, така че познанието за него е вече доста изчерпателно, а терминологичният апарат – малко или много утвърден, докато за българския ъндърграунд може да се каже точно обратното; още едно предизвикателство пред изследователя.

ГЛАВА ВТОРА, „ГРАНИЦИ НА ПОНЯТИЕТО ЪНДЪРГРАУНД“, е важна, а в конкретния случай и задължителна, за структуриране на изследването, тъй като прецизира терминологичния и отчасти методологичния му апарат. Частта 2.1., в която се дефинират оперативно, за нуждите на работата, термини като *алтернативна култура*, *субкултура*, *контракултура*, *масова култура* (с кратък преглед на историята и основните концепции за съдържанието на тези термини), е важна за локализирането на ъндърграунда като „малка част от субкултурното пространство“, която може да е „както вид алтернативна култура, така и контракултурен модел“ (стр. 11). Тук имам известни резерви към включването на термина *масова култура*, тъй като той към днешна дата е вече доста разслоен, разклонен и пораждащ доста противоречиви конотации.

В раздела 2.1 се преминава към описването на термина ъндърграунд в англоамерикански контекст. Независимо че първостепенно и иманентно определящо за генезиса на явлението у нас и в Чехия е наличието на безусловен тоталитарен режим (макар и със синусоиди на творческата свобода и несвобода във времето), отсъстващ в англоезичните държави, се откриват немалко сходства между ъндърграунд проявите там и в Чехословакия (свобода, съпротива, лява политическа ориентация). Въпреки че историята както на бийт поколението, на хипи движението, така и на ъндърграунда на

Запад са сравнително познати у нас, тази част от изложението е необходима и от логични съображения, и за изясняване на генеалогията по-специално на чешкия ъндърграунд – и като привнесеност, и заради факта, че те са „базисен контракултурен модел“ (стр. 22).

Следва част 2.3. с очертаване на границите на понятието в чешки контекст. Правилно ъндърграундът е категоризиран като „движение или течение, но не и отделно направление в изкуството“. Уточнени са корелациите му с понятията алтернативност, периферност, маргиналност. Тук се обговаря и важният момент за съотношението между дисидентство и ъндърграунд, като авторката прави заключението, че тези две явления са „две крайности на извънконюнктурните неконформистки модели (...). Ако дисидентите са ядрото и центърът на неофициалността, то ъндърграундът е в периферията ѝ.“ Открити са и редица други принципни разлики между дисидентството и ъндърграунда – нещо твърде съществено, защото, струва ми се, а и авторката го отбелязва, в масовото съзнание тези две понятия се възприемат като тъждествени, или по-точно ъндърграундът се възприема като вид дисидентство (стр. 35-36). Тук и по-нататък в текста се обговарят и неминуемите взаимоотношения и взаимопрониквания между тези два важни за чехословашкото общество феномена, с положителните и отрицателните им последици в двете посоки.

В част 2.4. се разглежда обстойно въпросът за съществуването на български ъндърграунд. Проследена е появата (респ. отсъствието) на термина в множество изследователи на културната среда през годините на социализма. Прави се обоснованият извод, че терминът ъндърграунд се употребява непоследователно, размито, хаотично, неясно и ретроспективно, бих добавила – и в значително произволен и действително свръхширок, вкл. преносен и метафоричен, смисъл. Забелязани са ъндърграунд импулси/протоъндърграунд при двете рок поколения през 60-те и 80-те години. Интерес представлява анализът на парадоксалната роля на Комсомола, спомогнал за „минимизиране на нелегалния сегмент на рок-дейността, с други думи – за обезсмисляне на въпросните ъндърграунд импулси. Интерес за мнозина би представлявала и частта за т. нар. академичен ъндърграунд, с цялата условност на това назоваване. Независимо от мемоаризирането и автолефлектирането на въпросните процеси и изяви, както и на аналитичните разработки върху него, то е малко познато за широката общественост, а и вероятно такова ще си и остане, заради предимно устния и спонтанния си характер. Тук бих добавила, че подобен тип неформално и контравластово общуване, „неофициален културен свят“ (стр. 46), имаше в онези години и в някои издателства и

редакции, но то едва ли вече може да бъде описано и коментирано, а и нямаше „целенасочен“ характер, беше стихийно, без организирани форми и печатни реализации, както и без претенция за създаване на теоретични постулати и платформи, така че днес би звучало вече твърде анахронично.

Убедително е защитена тезата, че „българската литература така и не създава собствен модел на ъндърграунда“, а по-скоро прояви на неконформизъм и произведения от вида „алтернативен канон“, които обаче често дори не заемат цялата продукция на даден автор (стр.47). Не възникват и специфични литературни форми като тоталния реализъм или мъчителната поезия (конкретно за последния атрибут по-скоро бих предложила „конфузна“ или „неудобна“, „неловка“ поезия може би, тъй като характерът на въпросната поезия е по-скоро пародийно-хумористичен, според някои дадаистичен, характер, а и за „мъчителен“ има доста по-силни и еднозначни думи в чешки – *mučivý, trýznivý*).

Разбира се, потърсени са и първопричините за тази липса, основно перфидността на българските властови структури и отсъствието на силен политически натиск. Бих добавила, че властта, вкл. през 80-те години, съумяваше действително да ухажва и подкупва интелигенцията, особено младата т. нар. „художественотворческа интелигенция“ и – с малки изключения – да упражнява „нежен“, „кадифен“ натиск върху нея.

Третата глава от дисертацията се занимава с историята на разглежданото явление, като се почне от появата на предобразите му през 50-те години на ХХ век. Като цяло тази глава има обзорен характер, така че няма да се спирам на нея подробно, само ще изтъкна умението на докторантката да обгледа и систематизира умело и с мяра един наистина безбрежен материал. Направеният преглед може би е прекалено разточителен (пак казвам – поради относителното доброто знание за описваните явления у нас, отдавна са преведени и литературните „библии“ на въпросното поколение), но в никакъв случай не и излишен, тъй като англоамериканският ъндърграунд (и предшествашите го течения), бил той и с различни корени, мотивации, носители, мащаб и развой, има същностна роля за аналогичните процеси в двете разглеждани държави от социалистическия лагер. Не споделям изцяло мнението, че бийт и хипи теченията не са повлияли съществено върху българските политически и естетически настроения – разбира се, закъсняло, най-вече през 70-те и 80-те, но все пак и през 60-те години у нас, въпреки мощната цензура и крайно оскъдното им и силно пейоративизирано от тогавашната власт проникване в България. Спомням си едно сполучливо название на статия в тогавашния български печат – „Ленън победи Ленин“.

По-нататък дисертантката представя накратко основните известни периодизации на ъндърграунда в Чехия (тези на Пиларж и Маховец, но и със споменаване на различни назовавания на определени периоди от други историци, а и участници в явлението). Тя не поднася просто техен информативен преглед, а ги подлага и на собствен анализ, като в края на тази част от текста си дава и своя, добре премислена периодизация, в която въвежда и собствено конструирани уместни термини като постъндърграунд.

Следват няколко подглави, посветени на символни за съответните етапи (в някои случаи дори етапоформиращи), основополагащи и малко или много култови културогеми – явления, личности и творби на чешкия ъндърграунд. Фактите са представени атрактивно, със сполучливи акценти, и не се съмнявам, че тази част от дисертацията ще намери своите благодарни читатели и почитатели в българска среда. Освен информативната страна ценно тук е и обосноваването, че генезисът на чешкия ъндърграунд не е битничеството на Запад, а вътрешни естетически импулси, произтичащи от художествената традиция на самата Чехия (преосмисляне и ново усвояване на предвоенния авангард например, в частност на сюрреализма). Важна и за терминологизирането, и за разбирането на чешкия ъндърграунд е и подглавата 3.5.1. „Срещата на ъндърграунда с дисидентството“ – настоявам на мнението си, че е било нужно отделяне на по-голямо внимание на този аспект заради неразривната връзка и взаимно повлияване, както и преливане на личности и естетически похвати и импулси, между двете явления, въпреки нежеланието на ъндърграунда да е политизиран и да бъде предмет на политизиране.

В глави 3.7. и 3.8. авторката защитава последователно, убедено и убедително изказаната още в предходните части теза за „знаковото отсъствие на концентриран, ясен, пълнокръвен и категоричен български ъндърграунд по времето на социализма.“ Търсят се причините за несъстоятелността и несъстояването му, като се привличат наблюдения и мнения относно облика на обществения строй конкретно в България, историята на някои музикални жанрове като джаза през 40-те и през 50-те години, на българската естрада като пробив към по-свободно светоусещане и творческа изява и на „държавно контролираната професионализация на музикалните формации“ (стр. 109), „сливането между официалното и неофициалното“ (стр. 112) – подрязване и обезоръжаване още в зародиш на ъндърграундовия потенциал. (Показателна е, мисля си, масовата остра негативна реакция в последно време срещу изказвания на музиканти като Кирил Маричков – някога наистина възприемани като алтернативни бунтари, имащи проблеми с властта, – за това, колко са били преследвани и репресирани в годините на социализма. Тези изказвания, вярно, попресилени, но съвсем не неверни, са очевидно трудно съвместими в масовото съзнание с бързо придобития статут на неоспорими

звезди.) Отново се разглежда, вече в диахронен план, въпросът за академичния ъндърграунд и за авторефлексииите му. Явлението безспорно е твърде интересно и поражда забележителни текстове и хипертекст, става платформа за бъдещи впечатляващи професионални реализации и идеологическо и духовно публично присъствие на представителите му, но обществената му значимост във времето на съществуването му далеч не е толкова убедителна. Освен изброените от дисертантката причини бих добавила и (търсената или не) елитарност, дори конспиративност, на въпросните кръгове интелектуалци – посланията им например не достигаха чисто информативно дори до голяма част от колегите им от ФСлФ в Софийския университет. Процесът е проследен до края на 80-те години, когато „младите творци правят първите си плахи крачки в посока на реалното опозиционно мислене. Българските неофициални среди си поставят цел да създават „истинска“ култура, противоположна на официалната (...), а културната ситуация е парадоксално междинна: оформят се неформални, полуинституционализирани или квазиинституционализирани културни формации“. Тук, мисля, трябва да се отчете и неоспоримото влияние и от Изток – това на руската перестройка, което мога категорично да потвърдя като тогавашен редактор за чехословашката литература в най-голямото българско издателство „Народна култура“ – точно в онези години бяха издадени например дисиденти като Сайферт и Храбал, както и култовото „Мemento“ на Радек Йон, третиращо с журналистическа безпристрастност проблема с наркотичните зависимости сред чешката младеж. Мисля, че именно перестроечният климат направи възможна и появата на първите самиздатски списания у нас, на които в дисертацията също е отредено подобаващото внимание.

Следва връщане към рок-проявите на ъндърграунд тенденции от второто рок поколение, пак с дисекция на обезоръжаващата и ловко манипулативна държавна политика, „извадила момчетата от мазетата“ и „канализирала бунтарските настроения“ (стр. 123).

Глава 4 – „Автомитологизации в чешкия и българския ъндърграунд“ – е построена много оригинално и дръзко. Тук аз няма да я анализирам, нито да я резюмирам. Общото ми мнение в контекста на целия труд обаче е, че: 1) макар и конспективно, излагането на тезите на класическите теоретици на мита е повече или по-малко излишно, независимо от ефектното им съотнасяне с избраната проблематика в края на всеки такъв пасаж; 2) термините митологизация и автомитологизация са достатъчно ясни и утвърдени, в този смисъл е могло да се премине директно към аплицирането им в конкретните анализи, 3) макар автомитологизациите в двата модела ъндърграунд да са избрани и заявени като приоритетна ос на изследването (въпреки че по мое

мнение този механизъм далеч не е най-представителният, нито най-дефиниращият, за разглеждания феномен), оставам с впечатление, че авторката в по-нататъшното изложение не се придържа към нея в съответната степен плътно и последователно. Възниква и въпросът доколко е уместно, особено при чешкия ъндърграунд, да се говори за аутомитологизация и доколко – за аутостилизация (напр. в ролята на идиота, анархиста и т. н.); вторият термин се „промъква“ и в някои от анализите на авторката. Понятието „митологизиране“ по мое мнение съдържа ако не само, то поне предимно положителни конотации, докато в нашия случай те съвсем не са само, нито преобладаващо, такива. Естествено, в артефактите на ъндърграунда присъстват голям брой митологеми, начесто се срещаме и с „вторично митологизиране“ (стр. 141), но този факт не е тъждествен с процедурата на аутомитологизиране. Тук, струва ми се, би било уместно и полезно едно прецизиране на нещата. Искан ми се да споделя и едно хрумване, допълващо мнението на авторката, че „върху дихотомията космос-хаос се гради цялата митологична представа за ъндърграунда“ – дали не може да се помисли в тази връзка върху също толкова митичната и архетипална дихотомия „горен – долен свят“?

Естествено, като преподавател и историк на чешката литература бях заинтригувана от анализа на романа „Брат и сестра инвалиди“ на Егон Бонди, който допълва твърде успешно съществуващите вече аналитични полагания на този текст в контекста на ъндърграунда и същевременно го вкарва в интерпретационната рамка на митичното, митологизиращото и аутомитологизиращото.

Бих предложила, след като се разглеждат и литературни митологизации на ъндърграунда, да се споменат и текстове на Бохумил Храбал, например някои от прочутите му „Моритати и легенди“ (предстои да излязат всеки момент на български), където присъстват като персонажи и някои от легендарните фигури на пражкия ъндърграунд – струва ми се, че също биха били благодатен предмет на анализ в заявения дискурс.

Втората половина на дисертационния труд съставляват вече конкретните анализи на песенни текстове на чешки и български ъндърграунд групи, плюс обща характеристика на творчеството на групите, изтъкване на тяхната специфика и социалното-културното им битуване и влияние. Анализът е вдълбочен и вдъхновен, освен това следва зададената изследователска доминанта. Лично аз като пълен лаик в областта на теорията на музиката съм впечатлена от анализа на музикалната и музикално-инструменталната страна на някои от творбите, които не е самоцелен, а показва изумителната симбиоза между саунд и текст.

Ще завърша коментара си върху дисертацията на докторант Александра Александрова с мнението, че дефинираните от авторката в автореферата приноси са реални и неоспорими. Това, наред с отличния стил, очевидната богата запознатост с изследваната материя и метатекстове по нея от най-различен характер и интерпретаторската увереност и смелост, утвърждава високо положителното цялостно мнение за рецензирания труд. Най-ценното е успешният опит за дефиниране на български модел на ъндърграунда, въпреки цялата спорност на явлението и назоваващото го понятие (може да се каже, със закачлива препратка към Вл. Ванчура – описан е „bulharský způsob undergroundu“).

Покрай работата над рецензията изчетох и някои от докладите и статиите на Александра Александрова по и извън темата на дисертацията – те също потвърждават качествата ѝ на завършен учен. Надявам се сегашната ѝ впечатляваща кариерна позиция, както и бъдещите такива, да не изтласкат изцяло в периферията литературоведските ѝ занимания.

Извън нахвърляните по-горе бележки и въпроси по конкретни части от текста и конкретни тези на авторката бих споменала още няколко, сравнително несъществени. Като цяло намирам преводите и на заглавия на песни, и на части от песенни текстове за верни и сполучливи, но ме смущава например преводът на „Národní třída“ като „Народническа класа“ (поне не успях да открия доказателство, че името на групата действително означава това, а не едноименния култов за културна Прага булевард, спорно е и прилагателното), или преводът на „Podivuhodný mandarin“ като „Странният чиновник“. Ненужна е според мен употребата на чуждици като „актант“ на няколко места в текста.

С оглед на всичко казано дотук препоръчвам с пълна убеденост на уважаемото жури да присъди на докторант Александра Ангелова Александрова образователната и научна степен "доктор".

*Потвърждавам, че *Авторефератът* адекватно отразява пълния текст на дисертацията.

София, 4 октомври 2020 г.

Подпис:

/доц. д-р А. Пенчева